

İBİNİ MÜHENNA LÜGATİ'NİN TÜRK VE MOĞOL DİL ARAŞTIRMALARINDAKİ YERİ VE ÖNEMİ

Bülent GÜL*

Özet: Bu makalede 14. yüzyılda yazıldığı düşünülen Cemaleddin İbni Mühenna'ya ait olan *Kitâb Hilyetü'l-insân ve Helbetü'l-lisân* veya *Türkiyede bilinen adıyla İbni Mühenna Lügati* olarak tanınan eserin Türk ve Moğol dil araştırmalarındaki yeri ve önemi üzerinde durulmuştur. Eser, Farsça, Türkçe ve Moğolca bölümleri içerir. Arapça yazılmış eserin özellikle Türkçe bölümü çok önemli bilgiler verir. Moğolca bölümü de yine dönemin Moğolcasını göstermesi açısından önem taşır. Makalede Türk ve Moğol dil araştırmalarında kullanılması gereken, ancak, yeterince de bilinmeyen bu eserin önemi, örneklerle vurgulanmıştır.

Anahtar kelimeler: Türkoloji, Mongolistik, Eski Türkçe, Moğolca, İbni Muhenna.

The Place and Importance of the Ibn al-Muhanna Dictionary in Turco-Mongolic Language Studies

Abstract: This article emphasizes importance and value of the Cemaleddin İbni Mühenna's work called *Kitâb Hilyetü'l-insân ve Helbetü'l-lisân* alias *İbni Mühenna Lügati* in Turco-Mongolian language studies. The book contains Persian, Mongolian and Turkish sections. Both Turkish and Mongolian sections have an important data to show 14th century linguistic peculiarities of these languages. In this article the importance of the İbni Mühenna Lügati has been highlighted by examples.

Key words: Turcology, Mongolistic, Old Turkic, Mongolian, İbni Mühenna.

I. Eser ve Yazarı Hakkında Bilgiler ve Yapılan Çalışmalar:

Cemaleddin İbni Mühenna'ya ait *Kitâb Hilyetü'l-insân ve Helbetü'l-lisân*, bilim alanında *İbni Mühenna Lügati* veya *İbni Mühenna Sözlüğü* olarak tanınmaktadır. Eserin 13. yüzyıl sonlarında veya 14. yüzyıl başında yazıldığı tahmin edilmektedir (Bkz. Battal 1988: 1). İbni Mühenna, eserini Arapça yazmış ve üç bölüme ayırmıştır. Eserin birinci bölümü Farsça; ikinci bölümü Türkçe, üçüncü bölümü ise Moğolcaya ayrılmıştır. Eserin beş farklı nüshasını karşılaştırarak ilim alemine tanıtan kişi P. M. Melioranskiy'dir. Melioranskiy, 1900 yılında *Arab' filolog' o turetskom' Yazık'*, adlı eserinde bu sözlük hakkında bilgi vermiş; eserin yazmadan eski yazıya çekilmiş tıpkıbasımı ile birlikte Türkçe bölümünü incelemiştir. Tabii, eserde beş farklı nüshayı gören ve eserin altıncı nüshası olan İstanbul nüshasından

* Dr., Hacettepe Üniversitesi.

haberi olmayan Melioranskiy, hem elindeki nüshalar hakkında, hem de yazarın yaşadığı muhit ile ilgili bilgi verirken zorlanmıştır. Melioranskiy'in kullandığı nüshalar Battal'ın da belirttiği üzere çeşitli eksiklikler taşımaktadır (Bkz. Battal 1934: 1-2).

Arapça-Farsça, Arapça-Türkçe ve Arapça-Moğolca bölümlerden oluşan eserin bilim aleminde yeterince incelenmediği sonucuna yaptığımız inceleme sırasında vardık. Özellikle Arapça-Moğolca bölümü ile uzun bir süreden beri ilgileniyoruz. Ancak, bu bölüm üzerine çalışırken Arapça-Türkçe bölümün de çok önemli olduğunu ve maalesef bugüne kadar da eserin bu bölümünün öneminin anlaşılmadığını anladık. Ahmet Caferoğlu, ünlü eseri *Türk Dili Tarihi*'nde bu eserin çok önemli bir eser olduğuna örneklerle değinmiştir. Ancak, özellikle A. Battal'ın eserin dizinini yayımlamış olması, İbni Mühenna Lügati'nin araştırmacılarca yeterince incelenmesini engellemiştir. Türkoloji çalışmalarında Battal dizini sıkça kullanılmıştır. Ancak, Battal dizini sonuçta bir dizin-sözlük çalışmasıdır ve bu çalışmada İbni Mühenna'nın verdiği gramer bilgileri yer almamaktadır. Bu durum da eserde verilen çok önemli gramer bilgilerinin kullanılmasını engellemiştir. İleride göstereceğimiz üzere eserde Türk dili tarihi açısından çok önemli gramer bilgileri verilmektedir.

S. E. Malov, 1928 yılında yayımladığı *İbni Muhanna o turetskom yazıke* adlı makalede özellikle İstanbul nüshası üzerinde durmuştur ve eserin sözlük kısmını da yayımlamıştır. Malov, bu makalesinde eserin dili ile ilgili özellikleri de verir ve bu özelliklerin Kâşgar, Uygur dili özellikleri olduğunu iddia eder (Bkz. Malov 1928: 223-224; ayrıca bkz. Battal 1938: 2).

Malov'un da belirttiği üzere İbni Mühenna, Kâşgarlı Mahmud gibi sadece yaşadığı dönemin dilini değil, o dönemde görülen lehçesel farklılıkları da gösteren bir dilcidir. İbni Mühenna'yı dönemin diğer Arap sözlük ve gramer yazarlarından ayıran özelliklerden biri de budur.

Ahmet Caferoğlu da İbni Mühenna'nın önemli bir dilci olduğu kanısındadır ve *Türk Dili Tarihi* adlı eserinde İbni Mühenna'ya geniş yer ayırmıştır. Caferoğlu, "İlhanlı'lar devri Türkçesini tasvir etmesi bakımından İbni Mühenna sözlüğü, şimdilik bu sahanın belki yegâne ve en karakteristik eseridir" demektedir (2001: 146). Eserin dili hakkında da Caferoğlu şunları söyler: "Yazdığı Hülyetü'l-insân ve Helbetü'l-lisân adlı eseri, Türk dili tarihi bakımından, kendi devrini en iyi toparlayan ve 'Müşterek Orta-Asya Türkçesi'nin İran sahasındaki şivelerini belirten, Türk kültürüne ışık saçan yegâne eseridir" (2001: 147).

Emmers (1999: 20-4) ise, İbni Mühenna'nın kökeni, eserin nüshaları, dili ve esere kaynaklık etmiş olabilecek eserler hakkında, önceki çalışmalarda ortaya konulmuş bulgular yardımıyla, bir takım bilgiler vermiştir.

II. İbni Mühenna Lügati'ne Göre Türk Dili

İbni Mühenna, Türk dilinin gramer özelliklerini ele aldığı bölümde, yazım, ses, şekil ve sözcük bilgisi alanlarına dair önemli tespitlerde bulunmuştur. İbni Mühenna, Türk dilinin bir takım özellikleri hakkında, örneklere de dayandırdığı izahlarda bulunmadan önce, Türk dilinin genel yapısı ve Türk dil coğrafyası hakkında da bazı ipuçları sunmuştur. İbni Mühenna, “*Türk dilinin kökü Türkistan halkına uzanmaktadır. Arapçanın Hicaza uzanan kökünde olduğu gibi.*” (İM 73; Caferoğlu 2001: 147) ifadesiyle, tanık olduğu Türk dili coğrafyasının Türkistan olmadığını; bununla birlikte Türkistan’da bulunan Türk boylarıyla ilgili olduğunu Arapça ve kökeni ile karşılaştırarak açıkça ifade etmektedir. Bu ifadeden hareketle, kesin bir hükme varamasak da, İbni Mühenna’nın Türk dili hakkındaki örnek ve açıklamalarının Oğuz-Kıpçak Türk dil alanına ait olduğunu da düşünebiliriz.

İbni Mühenna, Türk dilinin yazımına dair, bilhassa ünlü seslerin yazımıyla ilgili, bazı bilgileri verdikten sonra, yaşadığı zaman ve çevre ile başka Türk diyalektlerinin fonolojik hususiyetlerine dair önemli tespitlerde bulunmuş ve daha da önemlisi tespitlerini değişken şekiller üzerinden örneklendirmiştir. İbni Mühenna’ya göre “*Türkistan halkı, dile getirdikleri bir lafzı bazen değiştirerek yakın bir harfi kullanırlar, bunun sebebi harflerin yakınlığıdır.*” ve Türk dilinde değişkenlik gösteren sesler “*on iki tane*”dir. Bu bağlamda İbni Mühenna’nın belirttiği önemli ses değişkenliklerinden bazıları şunlardır:

1. İbni Mühenna’ya göre Türk dilindeki ses değişkenliklerinden en bilineni /d ~ t ~ y/ ünsüzleri arasında görülmektedir (İM 79; ayrıca bkz. Caferoğlu 2001: 147). Buna göre, *idi ~ idi* “sahip”, *edgü ~ edgü* “iyi” ve *adak ~ adak* “çanak, kap” örneklerini verdikten sonra değişkenlik gösteren bu sözcüklerin kendi yurdundaki Türkler tarafından *iti*, *eygü* ve *ayak* şekilleriyle karşılandığını da ifade etmiş olması, bir taraftan İbni Mühenna’nın Türk diyalektleri hakkında malumat sahibi olduğunu, diğer taraftan da yaşadığı bölgede yer alan boyların hangi şekilleri kullandığını göstermesi açısından önem taşımaktadır.

2. Kâşgarlı Mahmud’un, DLT’te, Oğuz diyalektini diğer Türk diyalektlerinden ayırt eden önemli ses değişimlerinden biri olarak izah ettiği söz başı /t-/ > /d-/ değişimi, İbni Mühenna’nın da *til ~ dil*, *tiş ~ diş*, *tirig ~ dirig* örneklerine dayandırarak dikkat çektiği özelliklerden biridir (İM 79).

3. Türk dilinin ilk yazılı kaynakları olan Türk runik harfli yazıtlarda değişkenlik göstermeye başlayan, diğer dil alanlarında ise genellikle /m-/ ile temsil edilen söz başı /b-/ ünsüzünün varlığı, Türk dil tarihinin önemli problematiklerinden biridir. Buna göre aslı ünsüzün /b-/ olup olmadığı, /m-/li şekillerin diyalektikal bir durum olup olmadığı konusunda kesin bir bilgiye sahip değiliz. İbni Mühenna da lüğatinde bu hususa dikkat çekerek, “Memleketimizdeki Türkler, “mim” harfini “be” harfiyle değiştirirler” diyerek, belki de diğer Türk diyalektleri arasındaki yaygın şekli doğru

şekil kabul ederek, m- > b- değişimini kabul etmiştir: *men ~ ben, miñ ~ biñ* "bin", *mun ~ bun* "kusur" (İM 80). İbni Mühenna'nın diğer Türk diyalektlerindeki şeklin /m-/ olarak yaşadığını bilmesinin ötesinde, kendi ülkesindeki Türkler tarafından /b-/ şeklinde kullanıldığını ifade etmiş olması, İbni Mühenna Lügati'nin hangi çevrede yazıldığı konusunda ipuçları barındırması bakımından önem taşımaktadır. Zira söz başı /b-/ ünsüzünün muhafaza edildiği Türk dil alanı büyük ölçüde Oğuz ve kısmen Kıpçak Türk yazı dilleridir. Diğer fonolojik özelliklerin yanı sıra bu değişkenlik de, eserin Oğuz-Kıpçak dil alanında yazıldığını düşündürmektedir. A. Caferoğlu da İbni Mühenna'nın bu m->b- değişimi ile ilgili verdiği bilgiyi şu şekilde yorumlar: "Demek İbni Mühenna eserinde, yalnız, Türkistan Türkçesi lügatlerini toplamamış, bazan da 'Bizim memleket Türkleri'nin şivesinden, yani İran Azerbaycan'ı Türkçesinden de kelimeler almıştır. Nihayet eserde, İlhanlı'lar sahasında rolleri ihmal edilmeyecek olan Türkmen'lerin şivesine de azıcık da olsa bir yer verilmiştir. Bu suretle İbni Mühenna lügati, başlıca üç edebî Türk şivesini toparlamaya çalışmıştır" (Caferoğlu 2001: 147). Caferoğlu, bu üç şiveyi Müşterek orta-Asya Türkçesi, yani Hakaniye Türkçesi; Bizim Memleket Türkçesi denilen İlhanlılar sahasındaki Azerbaycan Türkçesi ve üçüncü olarak da Türkmen şivesi olarak düşünür (2001: 147-148).

İbni Mühenna, söz başı /b-/ ~ /m-/ değişkenliğinin yanı sıra Türk diyalektleri arasında söz başındaki /b-/ ünsüzünün eridiğini de tespit etmiş ve bu konuya dair örnekler sunmuştur: *ne boldı ~ ne oldı, ne bolgay ~ ne olgay* (İM 80). Türk diyalektleri arasındaki b- ~ m- değişkenliği gibi söz başındaki b- ünsüzünün düşmesi de, büyük ölçüde Oğuz diyalektine işaret etmektedir.

4. İbni Mühenna, söz taban ya da gövdelerindeki ünsüz değişimleri hakkında verdiği bilgilerin yanı sıra, eklenme durumunda ortaya çıkan ses değişimlerinden de haberdardır. Bu bağlamda İbni Mühenna, ünsüzle biten fiillerden sonra gelen görülen geçmiş zaman ekinin (-DI) ünsüzünün /d/ mi yoksa /t/ mi olacağı konusunda verdiği ikili örneklerle, birlikteliğin olmadığına işaret etmektedir: *açdı ~ açtı, bakdı ~ baktı, kopdı ~ koptı* (İM 79). Bilindiği üzere görülen geçmiş zaman ekinin ünsüzü, Türk runik harfli yazıtlarda ünlüler ve /l, n, r/ ünsüzlerinden sonra /d/, diğer ünsüzlerden sonra ise /t/ dir (Erdal 2004: 238). Türk dilinin ilk yazılı kaynaklarındaki görülen geçmiş zaman ekinin morfofonolojisine dair bu kaide, Türk dilinin sonraki yüzyıllarında değişmiştir. İbni Mühenna'nın aynı fiil tabanlarına görülen geçmiş zaman ekinin ilave edilmesinde gösterdiği ikili şekli ifade etmiş olması, ait olunan yüzyılda Türk diyalektleri arasında ek ünsüzünün hâla belli bir istikrara kavuşmadığını göstermektedir.

5. Tarihî Türk dili alanında örneklerine ilk defa ilk İslamî Türkçe metinlerde rastladığımız söz içi ve söz sonu art damak /k/ > /h/ değişimi, İbni Mühenna'nın da ait olduğu zaman ve çevrede tespit ettiği değişkenliklerden biridir. Bu bağlamda İM'de verilen *sıktadı ~ sıhtadı* "ölü için ağladı"; *akru ~ ahru* "yavaş", *toklu ~ tohlu* "koyun yavrusu" (İM 80) örnekleri, tarihî Türk dili alanında rastladığımız

İBİNİ MÜHENNA LÜGATİ'NİN TÜRK VE MOĞOL DİL ARAŞTIRMALARINDAKİ YERİ VE ÖNEMİ

örneklerle de benzerlik göstermektedir. Zira tarihî Türk dili alanında art damak /k/ > /h/ değişimi, daha çok /ş/, /t/ gibi ünsüzlerden önce gelen /k/ ünsüzünde gerçekleşmektedir (Erdal 2004: 77).

6. İbni Mühenna'nın bahsettiği önemli ünsüz değişkenliklerinden bir diğeri de, yine tarihî Türk dili alanında ilk defa ilk İslamî Türkçe metinlerde rastladığımız ve çoğunlukla olumsuz geniş zaman şeklinde (-mAz > -mAs) ortaya çıkan /z/ > /s/ değişimidir. İbni Mühenna bu bağlamda *kelmes* ~ *kelmez*, *yaramaz* ~ *yaramas* örneklerinin yanı sıra, söz içinde ünsüz uyumuna bağlı olarak *izder* ~ *ister* örneğini de zikretmiştir (İM 80).

İbni Mühenna Lügati'nde tarihî Türk dilinin tasnif edilmesi bakımından oldukça önemli olan yukarıdaki fonolojik özelliklerin yanı sıra morfolojik özellikler de zikredilmiştir.

1. İbni Mühenna'ya göre Türk diyalektleri arasında değişkenlik gösteren eklerden biri de isimlere eklenen küçültme ekidir. Türk dilinde küçültme ekinin +kInA (*saraykına*, *evkine*, *öküzkine*) olduğunu belirten İbni Mühenna, "Türkmenler ise küçültmek istedikleri kelimenin sonuna zammeli "cim" ile "gayn" eklerler" diyerek *saraycug* ve *öküzçük* örneklerini verir¹ (İM 82-83).

Tarihî Türk dili alanında isimlerde küçültme ifadesinin, İbni Mühenna tarafından da belirtildiği üzere +kInA / +kIyA (< +kInyA) ekiyle karşılandığı; buna karşılık Oğuz-Kıpçak Türk yazı dillerinde bu eke zaman zaman rastlanılsa da +cXk ekiyle de ifade edildiği, bu bağlamda İbni Mühenna'nın verdiği bu bilginin de Türk diyalektleri arasındaki morfolojik değişkenliklerden biri olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

2. İbni Mühenna, tarihî Türk dili metinlerinin şimdiki zaman sıfat-fiil eklerinden olan ve Türk diyalektleri arasında değişkenlik gösteren -gAn ve -(X)gII eklerini "Fail / Özne" başlığı altında vermiştir. Ona göre herhangi bir fiili özneye dönüştürmek için ya -gAn eki ya da -(X)gII eki kullanılır: *agingan* [*aggan*], *ingen*, *bargan*; *yaratıglı*, *barıglı*, *külüglü* vb (İM 88).

Eski Türkçe'de tanıklanan -(yU)r, -(X)gII ve -(X)gmA eklerinin yanı sıra, yaygın olarak ilk İslamî Türkçe metinlerde ortaya çıkan -gAn eki (Erdal 2004: 290-1), tarihî Türk dili alanının şimdiki zaman sıfat-fiil eklerindedir. Bunlardan -(X)gII, -(X)gmA ve -gAn ekleri, ilave edildikleri fiilleri aynı zamanda fail ismi yapan sıfat-fiil ekleridir. Türk runik harfli yazıtlarda ve Maniheizt-Budist Türk çevre metinlerinde, belki de diyalekt farklılığından dolayı, zaman zaman yer değiştiren -(X)gII ve -(X)gmA eklerinin başka çevrelerde yazılmış metinlerde de

¹ İbni Mühenna örnekleri yazarken *öküzkine* kelimesinde art sıradan *-kına* ekini, aynı şekilde *öküzçük* yazarken de gayınlı biçim *-çug* ekini yazmıştır. Battal da dizinde kelimeleri *öküzçük* ve *öküzgine* şeklinde maddelendirmiştir (Battal 1938: 55).

değişkenlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu anlamda İbni Mühenna'nın yaşadığı zaman ve çevrede hem -gAn hem de -(X)gIı sıfat-fiil eklerinin aynı anlam ve işlevde, birlikte kullanıldığını ifade etmiş olması, hem eklerin tarihi serüvenini takip etmek hem de tarihsel diyalektoloji çalışmaları bakımından önem taşımaktadır².

İbni Mühenna aynı başlık altında, -(X)gIı ve -gAn eklerini belirttikten sonra "*bir ismi fail ekinin sonda bir önceki harfle fethe koyduğumuz ya da bu fetheyi "elif" ile pekiştirdiğimiz takdirde örnekler şöyle olur: algan – alagan, külgen – külegen.*" diyerek önemli bir bilgiyi daha ifade etmektedir (İM 88). Ne var ki İbni Mühenna, -gAn ile -AgAn eklerini birbirine karıştırmış görünmektedir. Zira Türk runik harfli yazıtlarda ve Maniheizt-Budist Türk çevre metinlerinde tanıklanamayan, buna karşılık ilk defa Kâşgarlı Mahmud'un DLT'te ifade ettiği ve örneklendirdiği -AgAn eki (DLT I, 24), "abartı, süreklilik" anlamları ifade eden, -gAn ekinden farklı bir işleve sahip olan bir ektir³. Bununla birlikte tarihi Türk dili alanında -AgAn eki de -gAn eki gibi eklendiği fiilleri özneye dönüştürmektedir.

İbni Mühenna Lügati'nde Türk dilinin yazım, ses ve şekil özelliklerine dair yukarıda kısaca ifade edilen bilgilerin yanı sıra, bu makalenin sınırları içinde yer alması zor olan başka özellikler de bulunmaktadır⁴. Bununla birlikte yukarıda sıralanan özellikler, hem tarihî Türk dilinin ses ve şekil özelliklerini daha sağlıklı tespit edebilmek, hem de İbni Mühenna Lügati'nin Türk dili tarihi açısından önemini kavrayabilmek bakımından büyük önem taşımaktadır.

III. İbni Mühenna Lügati'ne Göre Moğol Dili

İbni Mühenna Lügati'nin Arapça-Moğolca bölümü, Moğol sözcüğünü geniş bir şekilde gösteren bir bölümdür. Yazar tarafından Moğolca ile ilgili gramer bilgisi de geniş olmasa da verilmiştir. İbni Mühenna Lügati'nin Moğolca bölümü ile ilgili iki

² Kâşgarlı Mahmud, sıfat sayılmayan, aslında sıfat olmayan sıfatlar üzerine söz başlığı içinde -(X)gIı ekinin bir iş yapmak üzere olan faili gösterdiğini belirtir ve *men ewge barıglı men* "ben eve gitmek üzereyim"; *men sizge kelıglı men* "ben size gelmek üzereyim" örneklerini vererek, bunu sıfat saymamıştır (DLT I. 25).

³ Kâşgarlı Mahmud, yine aynı başlık içinde *ol er ol ewge baragan* "o adam evine çok gidendir"; *ol kişi ol bizge kelegen* "o adam bize çok gelendir" (DLT I 24) örneklerini verir. Bu arada Kâşgarlı Mahmud'un yaptığı şu açıklama da bizim için çok önem taşımaktadır: "Türkler 'o kimse, daima evine gidendir' diyecek yerde '*ol ewge baragan ol*' derler. Oğuzlarla Kıpçaklar '*baran ol*' derler. Türklerin '*ol er kulını uragan ol*' dedikleri yerde, bunlar '*uran*' derler" (DLT I. 33). Bu açıklamaya ve Caferoğlu'nun da belirttiğine göre İbni Mühenna'nın sözlüğünde Müşterek Orta Asya Türkçesinin ve yine Oğuz-Kıpçak dilinin verilmiş olduğunu söyleyebiliriz.

⁴ İbni Mühenna Lügati'nde maalesef yıllarca ihmal edilmiş, araştırmacılar tarafından üzerinde durulmamış çok önemli bilgiler bulunmaktadır. İbni Mühenna tarafından verilen bu bilgilerin tarihsel Türk dili alanındaki özellikleri konusunda, bu konunun uzmanlarından Yard. Doç. Dr. Ferruh Ağca ile birlikte bir yazımız daha bulunmaktadır. Çok yakın zamanda yayımlanacaktır.

İBNİ MÜHENNA LÜGATİ'NİN TÜRK VE MOĞOL DİL ARAŞTIRMALARINDAKİ YERİ VE ÖNEMİ

önemli çalışma yapılmıştır. Bunlardan ilki, eserin Türkçe bölümünü daha önce yayımlayan P. M. Melioranskiy'ye aittir. Onun 1903 yılında yayımladığı *Arab filolog o Mongolskom yazıki*, adlı eser, sadece Moğolca bölümü içerir. Tabii, Melioranskiy, bu çalışmasını yayımladığı zaman Kilisli Rıfat'ın yayımladığı İstanbul nüshası daha bulunmamıştı. Bizce ikinci önemli çalışmayı yapmış olan N. Poppe'dir. Poppe, *Mongols'skii Slovar' Muqaddimat al-Adab* (1938) adlı çalışmasında Kilisli Rıfat'ın yayımladığı nüshada yer alan kelimelerin dizinini ve Rusça anlamlarını vermiştir.

İbni Mühenna, eserin Moğolca bölümünün başlangıcında şu bilgiyi verir: “Moğolca kitabın kaşiyeli ve kolay bir şekilde sunulan üçüncü bölümü. Bu kitap yirmi beş bölümden oluşmaktadır.” İbni Mühenna'nın Moğolca kitapta verdiği bölümler şunlardır: *Esmail Hüsna.[Dini Terimler]; Geçmiş zaman fiilleri, Çekimler ve kullanımları; Edat ve harfler; Zıt kelimeler; İnsanoğlunun organları; Akrabalık konuları; Zaman ve zaman zarfları; Gökyüzü; Mevsimler; Yeryüzü ve denizler; Devlet ve yerler; Yiyecek ve içecekler; Ağaçlar; Tohumların isimleri; Halı, mobilya (Ev) ve başka aletler; Elbiseler, aksesuar ve metallere; Renkler ve boyalar; Hayvanların isimleri; Silahlar; Kusur ve Hastalıklar; Kuşlar ve yırtıcı kuşlar; Zanaat isimleri; Sayı ve hesaplar ve Bölümler ile ilgili diğer isimler.*

İbni Mühenna, Moğolcanın grameri ile ilgili olarak da çeşitli bilgiler verir. Moğolca geçmiş zaman çekiminin nasıl yapıldığını şu cümle ile açıklar ve daha sonra Moğolca fiilleri bu zaman çekiminde sıralar: “Moğolcada her fiil kökünün sonuna (پ) ile (ل) eklendikten sonra geçmiş zaman fiili haline geçer” (İM 194). Örnek olarak şu fiilleri verebiliriz: *abalaba* "avladı" (İM 195); *idebe* "yedi" (İM 195); *medebe* "bildi" (İM 198); *üjebe* "gördü" (İM 194); *yabuba* "yürüdü" (İM 196) vb.

Geçmiş zamandan sonra fiillerin gelecek zamanını inceleyen İbni Mühenna, gelecek zaman ile ilgili olarak da şu açıklamayı yapar: “Geçmiş zaman fiillerin çekimini öğrenmiş oldunuz, gelecekte de Allah'ın izniyle gelecek zaman kipini açıklamış oluruz. Şu bilinmelidir ki gelecek zaman kipi geçmiş zaman ekleri (Ba, Elif) silinerek yerlerine (Zammeli Mim ve Vav) eklenecek” (İM 200-201). İbni Mühenna gelecek zamanla ilgili olarak da şu örnekleri verir: *deletmü* "vuracak"; *idemü* "yiyecek"; *ilemü* "gönderecek" (İM 201). İbni Mühenna, gelecek zamanın yaygın olarak bu şekilde yapıldığını, ancak, bazen de fiil köküne *-mui* ekinin getirilerek yapıldığını da belirtir: *yorçimui* "gidecek"; *qutalmui* "satacak" (İM 201).

Fiillerin emir çekimini de İbni Mühenna çok güzel bir şekilde açıklar: “Fiilin emir kipi çekimi ise fiilin asıl veya kök harflerinin üzerine hiçbir şey eklemekten gerçekleşir”. Mesela (دلت) *delet!* “vur!”, (اب) *ab!* “al!”, (يرجى) *yorçü!* “yürü!”, (اير) *ire!* “yaklaş, gel!” gibi (İM 202).

İsimlerdeki çokluk yapımını da “Çoğul ekinde ise tekil isme Ta harfi eklenir” diyerek açıklayan İbni Mühenna, şu örnekleri verir (İM 204): *mori* (مري) “at” / *morit* (مريت) “atlar”; *kümüin* (كمن) “adam” / *kümüinüt* (كمنت) “adamlar”; *kituya* (كتغا) “bıçak” / *kituyat* (كتغات) “bıçaklar”.

İbni Mühenna, maalesef eserinde Moğolca söz dizimi ile ilgili çok az örnek verir. Hemen hemen bir insanın o dönemki yaşamda karşılaştığı her alan ile ilgili kelimeleri ve fiilleri veren İbni Mühenna, sadece yokluk bölümünde aşağıdaki cümleleri *ügei* “yok” kelimesini açıklamak için verir (İM 205, 206): *bi eme ügei* “Benim Eşim yok”; *bi üldü ügei* “Benim kılıcım yok”; *bi mori ügei* “Benim Atım yok”; *bi kituya ügei* “Benim bıçağım yok”.

İbni Mühenna'nın eserinde geçen kimi fiil ve kelimelerin bugün de Moğolcada yaşadığını görüyoruz. Bir kısım kelimelerin de tarihî Moğolcada kullanılmış ve unutulmuş kelimeler olduğunu söyleyebiliriz. Onun verdiği fiillerden bazılarını örnek olarak veriyoruz: **amuba**: "dinlendi" (İM 194). Fiil, Modern Moğolcada yaşamaktadır. Fiil, Lessing sözlüğünde de aynı şekilde vardır: *amu-* (*amah*): “dinlenmek, durup dinlenmek, gevşeyip istirahat etmek, yorgunluğunu atmak; memnuniyet veya mutluluk hissetmek, rahatlamak; sıkıntısından kurtulmak, ferahlamak” (Lessing 2003: 64).; **qurdulaba**: "acele etti" (İM 195). Bu fiil, Lessing sözlüğünde de tanımlanmaktadır: *hurdula-* (*hurdalah*): “hızlanmak, acele etmek, çabuklaşmak” (Lessing 2003: 1525); **quyulba**: "kırdı" (İM 195). Fiilin Arapça karşılığı *emkesera*'nın anlamı “kırdı”dır. Lessing sözlüğünde fiil tanımlanmaktadır. *hugul-* (*hugalah*): “kırmak, ikiye ayırmak, uzun nesnelere bölmek, incitmek, kırmak vb. Mecaz anlamıyla da kullanılır” (Lessing 2003: 1514); **serebe**: "kuşkulandı" (İM 194). Fiil, Modern Moğolcada *sereh* şeklindedir. Fiilin Arapça karşılığı *etteheme* olarak verilmiştir. Lessing'de “*sere-*: sezmek, uyanmak, ayıkmak, bilincine yeniden kavuşmak; ayılmak; uyanık kalmak, gece nöbeti tutmak; öğrenmek; anlamak, sezmek, sezinlemek; şüphe etmek; (haber) duymak, öğrenmek” şeklinde birçok anlamı verilir (Lessing 2003: 1069); **tälaba**: "sevdi" (İM 194). *täla-* fiilini de Lessing sözlüğünde görmekteyiz: *tagala-* (*taalah*): “sevmek, arzulamak, hoşlanmak, zevk almak; memnun olmak; bir düşünceye sahip olmak, düşüncesini açıklamak; okşamak, öpmek” (Lessing 2003: 1180) vb.

İbni Mühenna'da çok ilginç kelimeler de bulunmaktadır. Bunlardan **erke'ün** "Hristiyan" (İM 194) kelimesinin Arapça karşılığı *el nasāra* olarak verilir ki, anlamı Hristiyandır. Lessing'de geçen *erkegüd* kelimesi, bizim kelitemiz ile alakalıdır. Lessing, “*erkegüd*: Yuan veya Moğol hanedanlığı sırasında hristiyanlara, daha çok da nesturi mezhebindekilere verilen ad; daha sonra onların torunlarının adı; aynı zamanda Ordos Moğollarının bir boyunun adı; Batı literatüründe *erküt* şeklini görüyoruz” (Lessing 2003: 523) açıklamasını yapmaktadır. Yine "müslüman" için İbni Mühenna'da geçen **sarta'ül** (İM 194) kelimesinin Arapça anlamı *el musulmun* olarak verilmiştir. Kelime, Lessing'de

İBNİ MÜHENNA LÜGATİ'NİN TÜRK VE MOĞOL DİL ARAŞTIRMALARINDAKİ YERİ VE ÖNEMİ

bu anlamıyla bulunmaz. Lessing'de *sartagul* (Modern Moğolca, *sartuul*) adı geçer ve adın anlamı "sartagol, Buharanın eski çağdaki adı" (Lessing 2003: 1051) şeklinde verilir. Büyük ihtimalle, Buhara adından dolayı müslümanlara *sarta 'ül* adı verilmiştir, diye düşünüyoruz.

İbni Mühenna'nın Moğolca bölümü incelendiğinde bir insanın Moğollarla birlikte yaşaması gerektiğinde yetecek kadar Moğolca bilgisini sunduğu görülmektedir. Modern konuşma kılavuzlarında olduğu gibi yaşamda karşılaşılan konularla ilgili yeterli kelime kadrosunun verildiği anlaşılmaktadır. İbni Mühenna'nın eserinde görülen büyük eksiklik ise söz dizimi hakkında çok az bilgi vermesidir. Ancak, bu durum Orta Moğolca sözlükleri içinde yer alan İbni Mühenna sözlüğünün değerini azaltmamaktadır. Üzerinde daha çok çalışılması gereklidir.

Sonuç:

Bu dar kapsamlı çalışmada İbni Mühenna'nın hem Türk dili hem de Moğol dili tarihi araştırmalarındaki önemine dikkat çekmeye çalıştık. Görüldüğü üzere İbni Mühenna Lügati, her iki dil için de çok önemli bilgiler vermektedir. A. Battal'ın hazırladığı dizin, çok önemli bir çalışmadır. Araştırmacılar genel olarak bu dizini kullanmışlardır. Ancak, yukarıda gösterdiğimiz özelliklerden dolayı, İbni Mühenna Lügati'nin en iyi nüshası olan İstanbul nüshasının gramer bilgilerini de içeren yeni bir yayının yapılmasının bir zorunluluk olduğunu söylememiz gerekir.

Kaynaklar

- ATALAY, Besim [DLT] (1992). *Divanü Lûgat-üt-Türk Tercümesi I*, 3. baskı, Ankara: TDK Yayınları.
- BATTAL, Aptullah (1938). *İbni-Mühenna Lügati (İstanbul nüshasının Türkçe bölümünün endeksidir)*, Ankara: TDK Yayınları.
- CAFEROĞLU, Ahmet (2001). *Türk Dili Tarihi*, I-II, 4. baskı, İstanbul-Bursa: Alfa Yayınları.
- EMMERS, Robert (1999). *Arabic Grammars of Turkic*, Leiden, Boston, Köln, Brill.
- KİLİSLİ RIFAT [İM] (1340). *Kitâb Hülyetü'l-insân ve Helbetü'l-lisân, İstanbul*.
- LESSİNG, Ferdinand D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük*, I-II, (Çev. Günay Karaağaç), Ankara: TDK Yayınları.
- MALOV, S. (1928). " İbni Muhanna o turetskom yazıke", *Zapiski kollegii vostolovedov*, Tom III, Leningrad: 221-248.
- MELIORANSKİY, P. M. (1900). *Arab' filolog' o turetskom' Yazık'*, Sanktpeterburg': Tipografiya imperatorskoy akademii nauk'.
- MELIORANSKİY, P. M. (1903). *Arab' filolog' o mongolskom' Yazık'*, Sanktpeterburg': Tipografiya imperatorskoy akademii nauk'.
- POPPE, N.N. (1938). *Mongols'skii Slovar' Muqaddimat al-Adab*, Çast I-II, Moskva-Leningrad.